

Ա. ԳՈՒԱՆՋՅԱՆ

ՀԱՅ ԶԵՌԱԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾԱՆՈՒՆ ՎԱՍՏԱԿԱՎՈՐՈՂ*

Գ. ՀԱՅ ԶՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾ ՎԱՐՊԵՏՈՂ

Գարեգին Ա Կաթողիկոս Հովսեփյանցի ձեռագրական պաշտոնների և կատարած ուսումնասիրությունների շարքում, դեռևս վաղ շրջանից սկսած, կարևոր տեղ են զբաղեցրել հայ գրչության և հայ հնագրության հետ կապված հարցերը:

Իրենից առաջ հայ մշակույթի անխոնջ մշակներ Հ. Ղ. Ալիշանը, Հ. Հ. Տաշյանը և Հ. Աճառյանը որոշակի ավանդներ էին մուծել հայ հնագրության ուսումնասիրության գործում: Եթե բազմաՀմուտ Հ. Ղ. Ալիշանն իր մի շարք տեղագրական ծավալուն աշխատություններում հարազատ նմանահանություններ էր կատարել հայկական հնագույն ձեռագրերից և արձանագրություններից և առատ նյութ տվել գրչության համար, սակայն ժամանակ չէր ունեցել անդրադառնալու հայ հնագրության բուն էությունը, այսպես Վիեննայի Մխիթարյան անվանի գիտնական Հ. Հ. Տաշյանին է պատկանում այն պատիվը, որ առաջին անգամ ուսումնասիրության նյութ դարձրեց հայ հնագրությունը մասնավորապես իր թեև ծավալով փոքր, սակայն գիտական արժեքով շատ մեծ «Ակնարկ մը հայ հնագրության վրա»³⁰ գրքում և մասամբ՝ նախապես իր հրատարակած Վիեննայի Մխի-

թարյան մատենադարանի ձեռագրերի հոյակապ ցուցակում³¹: Հայ հնագրության ուսումնասիրության գործում կարևոր ավանդ հանդիսացավ նաև հայ նշանավոր լեզվաբան, ակադեմիկոս Հրաչյա Աճառյանի «Հայոց գրերը»³² աշխատությունը, որտեղ մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրվեցին Մեսրոպյան այբուբենի յուրաքանչյուր տառի դարերի ընթացքում կրած փոփոխությունները և ունեցած յուրահատկությունները, ինչպես նաև հայերեն ծածկագրերն ու գաղափարագրերը:

Ահա վերահիշյալ հայ գիտնականներից հետո է, որ իր տարիների ընթացքում կուտակած մեծ վաստակի հիման վրա ասպարեզ իջավ Գարեգին Կաթողիկոս Հովսեփյանցը և իր ամբողջ կյանքի ընթացքում նվիրվեց նաև հայ գրչության ուսումնասիրության աշխատանքներին: Այս ուղղությամբ նրա տպագրած և անտիպ գործերը եկան ճոխացնելու և նույնիսկ գերազանցելու իր նախորդների թողած աշխատությունները և իրավամբ հայ հնագրության վարպետի փառքին արժանացրին իրեն:

* Եարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1962 թվականի № 2-ից:

³⁰ Տպ. Վիեննա, 1898 թ.

³¹ «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», Վիեննա, 1895 թ.

³² Տպ. Վիեննա, 1928 թ.: Այն մաս առ մաս տպված է «Հանդես ամսօրյա»-ում սկսած 1910 թվականից:

Հայերեն տառերի ստեղծման 1500-ամյա և հայ տպագրության 400-ամյա զույգ հոբելյանների առթիվ 1912 թվականին Հովսեփյանցը, այն ժամանակ վարդապետ, հրատարակեց իր առաջին հնագրական ամփոփ ուսումնասիրությունը՝ «Հայոց գրի պատմությունը»³³ խորագրով։ Հեղինակը այստեղ ծանրանում է հայերեն գրի տեսակների՝ երկաթագրի, բոլորագրի, նոտրագրի, շեղագրի վրա, նկատի առնելով նաև յուրաքանչյուրի ստորաբաժանումներն ու անցման շրջանները։ Այս ծանրանում է յուրաքանչյուր տառատեսակի ծագման և տեղումնային վրա։ «Երկաթագիրը հայ գրի խոշոր տեսակն է, — գրում է Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանցը, — որ գործադրված է ձեռագիրների մեջ մինչև ԺԳ դարը։ Երկաթագրի մյուս տեսակներն են միջին և փոքր երկաթագիրները, իրենց պեսպիսություններով, ԺԲ դարի կեսերից արդեն երկաթագիրը տեղի է տալիս բոլորագրին, որը տիրապետող է դառնում ԺԳ դարում։ Նոտրագիրը գործադրվել է սկսվում ԺԴ դարից»։ Սրանից հետո խոսում է նաև բոլորագրախառն երկաթագրի և երկաթագրախառն բոլորագրի տեսակների վրա, առաջինը անվանելով «անցման երկաթագիր» (որի ընդհանուր բնույթը երկաթագիրն է, բայց հատ-հատ տառեր բոլորագիր), իսկ երկրորդը՝ անցման բոլորագիր (ընդհանուր բնույթով բոլորագիր են, բայց որոշ գրեր երկաթագիր) և ունեն իրենց պեսպիսությունները։

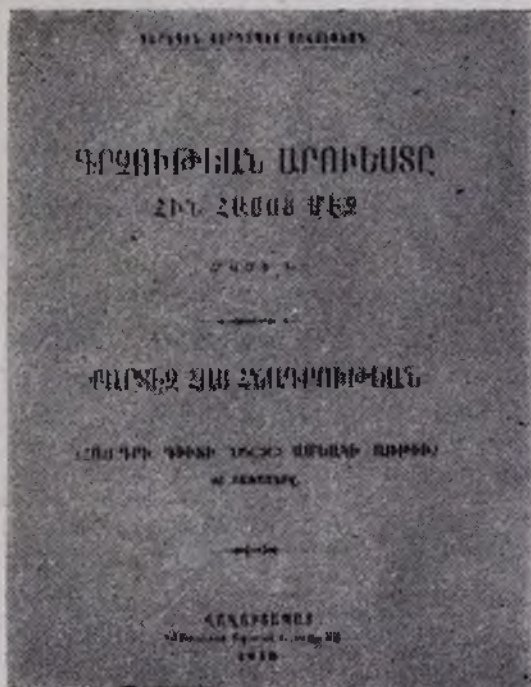
Ուշագրավ է Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանցի կարծիքը հայերեն տառաձևերի վաղեմիության հարցերի մասին։ Նա, մի կողմից նկատի առնելով հայտնի եղող հնագույն արձանագրությունների տառաձևերը, եզրակացնում է, որ «խոշոր և միջին երկաթագիրներն իրենց հնությունը հասնում են մինչև Ծ դարը», և կամ «Ա. Մեսրոպի ձեռնարկած պաշտոնական գիրը անպայման երկաթագիրն է եղել, որ գործադրվել է եկեղեցական պաշտաման և այլ գրքերի համար»։ Մյուս կողմից էլ գտնում է, որ «գրի մյուս տեսակները որպիսի հին են, հաստատուն և ունեն լուսնեք այդ մասին, բայց անհավանական չէ մեկը կամ երկուսը (հատկապես բոլորագիրը, նույնպիսի հին լինեն»)։ Եվ այս հիմնավորում է իր կարծիքը գրելով. «Երկաթագիրը յուր խոշորության և զովարագիծ լինելու պատճառով անկարելի էր առջիկ սովորական պետքերի համար գործադրել։ Այդպիսի նպատակի համար ավելի հարմար են գրի մյուս տեսակները՝ բոլոր-

գիրն ու շեղագիրը, իհարկե ոչ իրենց կատարելագործված ձևերով։ Բոլորագրի հնության նշաններն ավելի են, քան շեղագրինը»։

Այսպիսով սույն ուսումնասիրության մեջ յուրը քննարկման ենթարկելով հայկական տառաձևերը, Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանցը պաշտպանում է այն ճիշտ տեսակետը, որ հայերեն գրերի տեսակների մեծ մասը գոյություն է ունեցել դեռ վաղ ժամանակներում, սակայն այդ տառատեսակներից յուրաքանչյուրն ունեցել է իր տիրապետման շրջանը։

Հիշյալ հոդվածում հեղինակը ցույց էր տալիս, որ իրեն հաջողվել է ձեռք բերել րացի հնագույն արձանագրություններից, նաև ռեշանավոր գրիչների, հայ մատենագիրների, թագավորների, իշխանների և կաթողիկոսների սեպհական գրություններ, որոնք անհատական բնույթ կրելով հանդերձ, լավագույն նյութ են հայ գրի դարձացման պատմությանը³⁴։

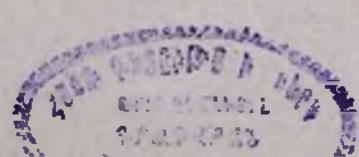
Ահա այդ նյութերի հանրագումարն է հանդիսանում Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանցի հրատարակած «Քարտեզ հայ հնագրության» աշխատությունը, որը լույս

ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԱՐՈՒՆԵՍԸ Հ. Վ. ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ, ԱՇԽԱՏՈՒՄ ԹԱՆԻ ՏԻՑՂՈՍԱԹԵՐԹԸ

³³ Տե՛ս «Տարազ», Թիֆլիս, 1912, № 10, էջ 168—172։

³⁴ Նույն տեղում։

տեսալ իրեն իր ծրագրած «Գրչության արվեստը հին հայոց մեջ» կոթողական գործի Գ մաս և 1913 թվականին արժանացավ երկու հրատարակության և Առաջին անգամ այն լույս տեսավ էջմիածնի «Շողակաթ» հայագիտական ժողովածուում և կազմեց նրա ամբողջ երկրորդ կեսը³⁵։ Այս աշխատությունը ընդգրկում էր ներածականից բացի նաև 90 տախտակ նմանահանություններ քարի, որմանկարի, մետաղի և ձեռագրերի վրա գրվածներին, որոնք անգամ այս գործը լույս է տեսել առանձին գրքով 95 տախտակ նմանահանություններով, և որը հեղինակի ասելով հրատարակվել է նախորդից, «Բարեփոխած և ճշտացրած» ձևով³⁶։ Աշխատությունը նվիրված է հայ գրի գյուտի 1500-ամյակին։

Իր այս գործում Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանցը նպատակ է ունեցել տալ հայ գրի զարգացումը Ե—ԺԸ դարերի ընթացքում, սակայն նկատի ունենալով, որ Թ դարից վաղ թվակիր ձեռագրերը չեն հասել, նա այդ պակասը լրացրել է արձանագրությունների միջոցով։ Այս գործը շատ ճշիւ է մինչ այդ զեռնու ուղագրության լարժանացած նոր նյութերով։ Տեղ են գրավել ժամանակագրական կարգով հայերեն հնագույն արձանագրությունները սկսած Երուսաղեմի խճանկարի հայերեն արձանագրությունից (Զ—Է դար) մինչև Թալինի Ուխտատուր վանականի արձանագրությունը (783 թ.) և այլն, ինչպես նաև Տեկորի, Հոփսիսի, Անիի, Թալինի, Թալիշի, Մրենի, Մաստարայի, Արուճի, Նախճավանի, Կեյսառլայի, Երեբունյի, Ագարակի (Կարս), Հավուց թառի, Ամաղու, Նոր-Քայաղետի հայ վանքերի արձանագրությունները։ Մեծ թվով ձեռագրային նմուշներ է բերում էջմիածնի (այժմ Հայկական ՍՍՌ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Պետական Մատենադարան), Երուսաղեմի, Կոստանդնուպոլսի մատենադարաններից, ինչպես նաև Սղուծի, Մեծ Ծենի (Ջիվանշիր), Խժկոնքի, Տաթևի, Ալեքսանդրոպոլի (Լենինական) ձեռագրերից, Տրդատ եպիսկոպոս Պալյանի, Խաչիկ վարդապետի մոտ պահված ձեռագրերից ու պատուհներին և այլն։

Սույն գործի առաջին մասում հեղինակը հանգամանալից կերպով տալիս է իր մեջ բերած 150 նմուշների լիարժեք բացատրու-

թյունը։ Այսպիսով այս աշխատությունը իր տեսակի մեջ եզակի գործ էր, քանի որ միակն էր, որ սխտեմի բերելով մեսրոպատառ մեր հնագույն գրությունները, ժամանակագրական կարգով դասավորել և ամբողջական պատկերն էր տվել հայ գրի զարգացման, նրան հաջողվել էր ընդգրկել հայերեն բոլոր տառաձևերը իրենց անցման եղանակներով և այդ բոլորը կատարել էր մինչև այդ իր նախընթացը լուսնեցող հարուստ և բազմապիսի օրինակներով։

Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանցի սույն գործը արդարորեն շատ մեծ գնահատանքի արժանացավ։

«Շնորհակալությամբ ստացած եմ գրչության արվեստին երրորդ մասը և Մեծոփեցիին կենսագրությունը։ Երկուքն ալ իրենց տեսակին մեջ նշանավոր երկասիրություններ»³⁷։— Հիացմունքով գրել է Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը։

«Գործը ավելի է պարունակում քան ինչ որ վերնագիրն է խոստանում»,— ճշմարտացի կերպով գրել էր այդ գրքի մասին իր գրած գրախոսականում Մեսրոպ վարդապետ Մաքսուտյանը³⁸։

Իսկ մեծանուն Աճառյանը հիշյալ աշխատության հրատարակությունից դեռևս 40 տարի հետո գրում էր. «Հայ հնագրության համար նշանավոր է նրա շատ ընդարձակ հոգվածը, որ կազմում է «Շողակաթ» ժողովածուի երկրորդ կեսը և ուր ո՛չ միայն տալիս է հայ հնագրության, հայ գրի զարգացման տեսականը, այլև իր նկարած լուսանկարներով գործնականորեն ցույց է տալիս հինգերորդ դարից սկսած մինչև վերջին դարերում նրա զարգացման ընթացքը»³⁹։

Դեռ չերկարելու համար գնահատականների շարքը, կարծում ենք, որ այսքան էլ բավական է ցույց տալու համար, թե ինչպիսի մեծ ընդունելության է արժանացել այս գործը։ Սակայն միանգամայն անհրաժեշտ է նկատել, որ ընայած Գարեգին Ա Կաթողիկոսի «Քարտեզ հայ հնագրության» աշխատության հրատարակումից մինչև այսօր արդեն կես դար է անցել, սակայն նա այսօր էլ դեռ չի կոթցրել իր թարմությունը։ Նա այժմ էլ հրապարակի վրա գտնվող մեր ամենակատարյալ ուղեցույցն է հայերեն արձանագրությունների և ձեռագրերի հնագրության հարցերով զբաղվողների համար։ Նույն ժամանակ նա արժեքավոր է նաև հայ ժողովրդի

35 Գարեգին վարդապետ, «Քարտեզ հայ հնագրության», «Շողակաթ», Ս. էջմիածնի հայագիտական ժողովածու, գիրք առաջին, վաղարշապատ, 1913, էջ 170—214 + Ա—Ե + տախտակ Ա—Դ։

36 Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանց, «Գրչության արվեստը հին հայոց մեջ», մաս Գ, Քարտեզ հայ հնագրության (հայ գրի գյուտի 1500-ամյակի առթիվ), 85 տախտակով, վաղարշապատ, 1913 թ., էջ 8։

37 Հայկական ՍՍՌ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Պետական Մատենադարանի դիվան, թղթապանակ Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանի, № 96, վավերագիր № 1509։

38 «Արարատ», 1915, էջ 94—95։

39 «Էջմիածին», 1952, № 1, էջ 47։

անցյալի պատմության, ինչպես նաև հայ լեզ-
վի պատմության հետադոտողների համար:

Հայ գրչության անցյալի պատմության ու-
սումնասիրության գործում շատ վիթխարի
էին սակայն Գարեգին Ա Կաթողիկոսի ժրագ-
րերը: Վերահիշյալ լույս տեսած գործը միայն
նախանշյալն էր, միացած էր տիտանական
աշխատության՝ րազմապիսի ճոխ նկատո-
րություններով և ծանոթագրություններով,
նույն ուսումնասիրությունը, որն ընթերցելու
և իր լրման էր հասցնելու Պրոչության ար-
վեստը հին հայոց մեջ մեծ գործը, բազկա-
ցած էր լինելու նաև Ա և Բ մասերից, որոնք
սակայն ցարդ լույս չտեսան: Այս աշխատու-
թյան առաջին մասը, ըստ հանգուցյալ մեծ
գիտնականի 1947 թվականին կազմած ծրագ-
րի, պետք է տպագրվեր 1948—1949 թվա-
կանների ընթացքում: Իր այլ րազմաթիվ գոր-
ծերի հետ միասին, Սակայն հեղինակի առող-
ջական վիճակի հետզհետև վատթարանալը
պատճառ եղավ այս գործի անկատար մնա-
լուն: Ինչպես գրում է հանգուցյալի վերջին
տարիների գիտական աշխատակից, րանա-
սեր-հրապարակագիր Սիմոն Սիմոնյանը,
Գարեգին Ա Կաթողիկոսը տարիներ շարու-
նակ նյութեր կուտակելով նպատակ էր ունե-
ցել, կատարելագործել իր այս աշխատություն-
ը, սակայն հավաքված հարուստ այդ նյու-
թերը, որքան հայտնի է, չկարողացան մըտ-
նել ձեռագիր իր աշխատության մեջ. «րայց
գործի էության լավածանոթ ուսումնասիրող
մեր կրնա զանոնք հյուսել այդ մեծ գործի
մեջ»⁴⁰:

Թեև անտիպ լինելու հետևանքով ընդհա-
նուր գաղափար չունենք րազմավաստակ հե-
ղինակի կնա դարից ավելի տքնաջան աշ-
խատանքի արդյունք հանդիսացող այս մեծ
գործի ընդգրկման ծավալի մասին, սակայն
պետք է կարծել, որ այդ կապակցությամբ
որոշ լույս կարող է սփռել դեռևս 1913 թվա-
կանի հոկտեմբերի 24-ին և 1914 թվականի
փետրվարի 21-ին Բաքվում և Թիֆլիսում
Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանցի կողմից
«Պրոչության արվեստը և գրի զարգացումը
հայոց մեջ» կարգացված դասախոսություն-
ների տպագիր համառոտ ծրագրերին ծանո-
թանալը: Մրագրերը, երկուսն էլ, նույն բո-
վանդակությունն ունեն, միայն առաջինի
վրա, որը պահվում է Մատենադարանի իր
անձնական դիվանում, կան հեղինակի կող-
մից թանաքով արված փաստական նյութերի
հավելումներ, և որոնց մասին մենք կնշենք
մեր ուսումնասիրության վերջում, երբ
կտանք հեղինակի մատենագիտությունը:

40 Սիմոն Սիմոնյան, «Գարեգին Կաթողիկոսի րանա-
սիրական վաստակը, թելախառն», 1952, № 7, էջ
35 (արտատպված «Հասկ»-ից):

Հեղինակը հիշյալ ծրագրերում նախ կանգ
է առնում հնագրության առարկայի, նրա իր-
րև սկարետր ոժանդակ հայ քաղաքակրթու-
թյան և ներքին կյանքի ուսումնասիրության»
հարցի վրա: Ապա խոսում է գրչության նյու-
թերի և գրենական պիտույքների մասին (պա-
պիրուսի, մագաղաթի, նրա պատրաստու-
թյան եղանակի, հայ մագաղաթագործների,
մագաղաթի տեսակների, ինչպես նաև թղ-
թի, թանաքի և գրչի պատրաստության, վրդ-
ձինի և ալյնի) և հետո անցնում է գրելու
գործողության հարցերին: Նկատի է առնում
գրելու ձևը, սրբագրությունները, գիտական
կամ համեմատական րնագրերը, կենագրու-
թյան և առգանությունների նշանները, ձեռա-
գրերի արտագրության տեղությունը, գրիչ-
ների կրած դժվարություններն ու նրանց
ստացած վարձատրությունը, որից հետո անց-
նում է ձեռագրերի միջնադարյան գունձա-
րանների՝ մատենադարանների վրա, կանգ
առնելով պատմական Հայաստանում գոյու-
թյուն ունեցող ինչպես վանական, այնպես էլ
անհատական մատենադարանների և առան-
ձին գրասերների մասին: Ապա կանգ է առ-
նում ձեռագրերի ստացողների և հովանավո-
րողների վրա, ցույց տալիս ձեռագրեր գրե-
լու շարժառիթները, ձեռագրերի վաճառքն ու
գերությունից ազատվելը և այլն:

Մրագրի երկրորդ մասում հեղինակը հան-
գամանալից կերպով կանգ է առնում գրչու-
թյան դպրոցների, գրչության ուսուցիչների
վրա, սկսած հին ժամանակներից մինչև Ժե
դարը: Անդրադառնում է Վանգոյի դպրոցին՝
կամսարականների և Բագրատունիների շըր-
ջանում, Տաթևի և Անիի դպրոցներին, ԺԳ դա-
րի վերածնության և արևելյան վանքերի,
Կիլիկիայում գրչության ոսկեդարի և Հոռմ-
կայի, Սկևռայի, Դրազարկի (Սիս, Ակ-
ներ-Գոներ և այլն) դպրոցներին և նրանց
նշանավոր ներկայացուցիչներին: Ապա անց-
նում է ԺԳ—ԺԵ դարերի վարդապետարան-
ներ Դլաձորի, Տաթևի, Մեծոփա վանքի մա-
սին իբրև գրչության կենտրոնների և առա-
կածեալ պատրույզներ»-ի: Հետո խոսում է
ԺԵ դարի վերածնության՝ էջմիածնի, Բա-
ղշի (Խիզան), Ամիտի, Զուղայի դպրոցների,
ինչպես նաև գաղթավայրերում (Ղրիմ, Կոս-
տանդնուպոլիս) զարգացած գրչության դըպ-
րոցների մասին:

Հայ գրչության արվեստի վերջին մասում
հեղինակը զբաղվում է հայ գրի զարգացման
աստիճանների ու տեսակների, ինչպես նաև
տարբեր հայկական տառատեսակների տի-
րապետության և տեղությունների շրջանների,
զարդագրության և նրա զարգացման աստի-
ճանների հարցերով:

Հիշյալ զեկուցումների առթիվ Գարեգին
վարդապետ Հովսեփյանցի կողմից կազմված

համառոտ ծրագրերի մեր առաջ բերած հակիրճ տողերն իսկ կարծում ենք բավական են համոզելու համար, որ ոչ հեղինակի ծրագրից առաջ և ոչ էլ դժբախտաբար մինչև այսօր գոյություն չի ունեցել և դեռևս էլ շունի մեծ դիտնականի ծրագրի խորությամբ կազմված հայ գրչության պատմության նվիրված հոյակապ մի աշխատություն:

Ի դեպ, պետք է ասել, որ խորին երախտագիտությամբ և մեծարանքով ենք վերաբերվում հայ հնագրության հարցերով զբաղված մեր հին թեև նոր բոլոր մասնագետների թողած վաստակի հանդեպ, սակայն չպետք է մոռանալ նույն ժամանակ, որ այդ հեղինակներից ոչ մեկը չի ցուցաբերել այնպիսի մեծ նվիրում և նյութի լայն ու խորունկ ճանաչում և ընդգրկում, ինչպես Գարեգին Կաթողիկոսը: Եվ այս բոլորը ասում ենք հիմնականում ելնելով դեռևս 1913 թվականին Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանցի կողմից կարդացված մի դասախոսության ծրագրի համառոտ տվյալներից, սակայն չէ՝ որ այդ շրջանում իսկ նա տվյալ նյութի հետ կապված շատ ավելի խոր գիտական հարցեր պետք է որ ունեցած լինեք, և սակայն ժողովրդական բնույթ կրող մի դասախոսության մեջ հարմար չգտնելով, անկասկած զանց առած պիտի լինեք դրանք: Ավելին. Գարեգին Ա Կաթողիկոսը այդ թվականից հետո մոտ 40 տարի, ինչպես նշում են նրան մոտ կանգնած մարդիկ, Իր հայ գրչության պատմության վերաբերյալ հարուստ նյութեր էր կուտակել, որոնք ո՞վ գիտե որքա՞ն նոր հարցեր էին արծաթում ու լուծում և մի քանի անգամով ճշխացնում արդեն իսկ ճոխ հղող Իր գործը:

Իր կենդանության օրոք լկարողանալով տպագրության հանձնել Իր Հայ գրչության արվեստի և գրի զարգացումը հայոց մեջ աշխատության Ա և Բ մասերը, Գարեգին Ա Կաթողիկոսը սակայն բազմաթիվ հոգվածուսումնասիրություններում և մենագրություններում դարձյալ անդրադարձել է հնագրության հարցերին:

Հայ հնագրության հարցերին է մասամբ առնչվում նրա ամենավաղ հոգվածներից մեկը, որ կրում է Մորզուրի Ավետարանը⁴¹ խորագիրը: Նա է, որ առաջին անգամ բանասիրությանը ծանոթացնում է Ախալցխայի գավառի հիշյալ գյուղում այժմ էլ դեռևս պահվող 974 թվականին դրված Ավետարանը, որը հայ հնագրության և հայ մանրանկարչության պատմության համար կարևոր նշանակություն ունեցող ձեռագիր է:

Հայ հնագրության վերաբերյալ մի շարք կարևոր գիտողություններ կան նաև ցանցըն-

ված նրա ձեռագրագիտական ուսումնասիրությունների և մինչև իսկ պատմահնագիտական գործերի մեջ: Այս առումով բավական ենք համարում հիշել միայն Գարեգին Ա Կաթողիկոսի «նյութեր և ուսումնասիրություններ» հայ արվեստի և մշակույթի պատմության⁴² Գ պրակում Պողոսյանների մասին գրած հայտնի ուսումնասիրությունը, որ խոսելով տաճարի հիմնադիր Մանվել Ամատունու արձանագրության մասին, գրել է նաև հետևյալը. «... նրեք բառից բաղկացած մի թանկարժեք արձանագրություն, որ ոչ միայն տաճարի հիմնադիրն է մոտենալով, այլև հայ հնագրության ամենահին մնացորդներից մեկն է և դարի առաջին կեսից, ինչպես կտեսնենք, երբ շենքի ծագման ժամանակը կպարզենք: Այս կապակցությամբ տողատակին հետևյալ բնագրական ուշագրավ մանրամասնություններն է տալիս. «Ամբողջ միջին, ուղղանկյուն երկաթագրով, ուշադրության արժանի է, որ ց բոլորգրի ձևով է, Ծ-ը փոքր ինչ փչացած է»⁴³:

Ուսումնասիրելով Պողոսի արձանագրությունը նկատել ենք, որ այնտեղ կան օգտագործված ոչ միայն ուղղագրի, այլ բոլորագրի երկաթագրեր. սակայն կարևորն այն է, որ Գարեգին Ա Կաթողիկոսն է, որ առաջին անգամ հայտնել է, որ Զ դարի այդ արձանագրությունը գրված է նաև Մեսրոպյան ուղղագրի երկաթագրով: Այդ նույն տառաձևերը նա նկատել է նաև Օժունի Զ դարի արձանագրության մեջ⁴⁴: Այսպիսով անվանի հոգվածագիրը, ի հակադրություն որոշ բանասերների կարծիքի, որոնք գտնում էին, թե Մեսրոպյան միջին կամ ուղղագրի կոչված երկաթագիրը ծագել է Մեսրոպյան բուրժան երկաթագրից, այն էլ միայն ժ դարում, նա ուժեղ կովաններ կարողացավ ստեղծել ցույց տալու համար, որ երկաթագրերի երկու տեսակներն էլ հին են հղել:

Հայ գրչության պատմության բաղկացուցիչ գլուխներից մեկը, որն առավել ամբողջական ուսումնասիրության ձևով հնարավորություն է ունեցել հրատարակել Գարեգին Ա Կաթողիկոսի Իր կենդանության օրոք, հանդիսացել է Մատենադարանները հին հայոց մեջ հոգվածը⁴⁵: Հեղինակը այստեղ առաջին անգամ փորձել է շարադրել մեր անցյալի նշանավոր մատենադարանների հակիրճ պատմությունը: Ահա մի քանի տող այդ ու-

⁴¹ Գառեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյան, «նյութեր և ուսումնասիրություններ...», պրակ Գ, էջ 14:

⁴² Գառեգին Կաթողիկոս, «Ինչևորդ դարի ձեռագրական մի հատակագիր և Աստվածնանցյալ իշխան, «Էյմիաթին», 1946, № 8—10, էջ 54:

⁴³ «Պարբեր», նոր տարվո թացուոնկ, 1918, էջ 7—14:

⁴⁴ «Արարատ», 1898, № 11—12, էջ 51:

սումնասիրության առաջարանից. «Գրչութիւն պատմութեան, նրա զարգացման և մշակութի մասին լիովին զաղափար կազմել կարող չենք, եթէ մատենադարանների մասին խոսք չստանանք. Որովհետև այդ հաստատութիւնների մեջ են հավաքվել և պահպանվել այն ձեռագրերը, ուր մարմնավորված են հայ մտքի ստեղծագործութիւնը, հայ արվեստը պատկերազարդութեան և գարդանկարչութեան ճշուգիւր մեջ. հայ կրօնական և աշխարհիկ քանաստեղծութիւն, ինքնուրույն կամ թարգմանական, պատմական և այլ տեսակի մատենադարանութիւն, Առանց մատենադարանի գոյութեան, մտքի և քաղաքակրթութեան զարգացում և սերունդներից սերունդ ավանգելու և տարածելու միջոց չկա յայն չափերով. Անհատների ձեռքին մնացած գրքերը քիչ էին և ավելի դյուրին կորստյան և ոչնչացման ենթարկւում»¹⁵.

Մեծանուն ուսումնասիրողը կարևոր փաստական տվյալների միջոցով վերահիշյալ հոգովածում ուրվագծում է Տաթևի, Արգինայի, Կիլիկիայի, Հաղբատի, Սանահինի, Գետկա վանքի, Սաղմոսավանքի, Հովհաննավանքի, Գեղարդի վանքի, Գլաձորի, Տիգրանակերտի, Բաղեշի և իմ անապատի միջնադարյան հայկական մատենադարանների կյանքն ու դործունեութիւնը:

Խոսելով «խավար» կոչված դարերի մասին, նկատի առնելով մոնղոլ-թաթարական արշավանքների ժամանակաշրջանը Հայաստանում, հասնելով ի վերջո ժի դարի սկզբին, հեղինակը մեծ ոգևորությամբ ցույց է տալիս, որ «մեր վանքերի թաուկածնայ պատրոյգն» իսպառ չլիջավ, իսկ ժի դարում փորձեր կատարվեցին նորա ավելի լույս տալու, հոգևոր վերածնութեան: Հեղինակի պատկերավոր արտահայտությամբ, այս շրջանում մեր կյանքն «ընթացել է մուրճի և սալի մեջ. փառք և պատիվ մեր նկեղեցու և Ազգին, որ ի սպառ շնչասպառ լինք եղել»:

Հատկապես մեծ արժեք են ներկայացնում իմ անապատի մատենադարանի մասին բերված նորահայտ փաստերը, որոնցից մեզ հայտնի է դառնում, որ 1693 թվականին միայն իմում 3124 ձեռագիր է պահվել. Ահա մի հատված այդ թանկարժեք հիշատակարանից. «Ե գերահռչակ մենարանս զսրբարնակ զանապատն իմ շնորհօքն Աստուծոյ և քանիք մեծահամբաւ միաբանից իւրոց ունի յոյժ պիտանի մատենանքս, թուք Վճի՞ (3124)....»: Այսպիսով, միայն իմ անապատում գտնվող 3124 ձեռագրերից առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ամբողջ Վասպուրականից (և իմ և Կտուց ա-

նապատներից, Աղթամարից և Վանի եկեղեցիներից), ինչպես նշում է հեղինակը, ձեռագրերը էջմիածին տեղափոխվեցին, ընդհանուր քանակությամբ ոչ ավելի քան 1500:

Գարեգին Ա Կաթողիկոսն իր «Խաղաղության» կամ Պոռչյանք գործի Բ մասում մեծ հմտությամբ շարադրելով Կեչառույքի, Այրից կամ Գեղարդա վանքի, Ազոց Ս. Ստեփանոսի, Թանատի վանքի և հատկապես Գլաձորի բարձր դպրոցի կամ «Համալսարան»-ի պատմության մասին, ընդարձակ կերպով անդրադարձել է նաև այդ վայրերում դարգացած մտավոր կյանքին և գրչութեանը:

Հայ գրչության արվեստի հովանավորների մասին ևս մեծանուն հեղինակը տպագրել է մի շարք գործեր, որոնցից հիշատակենք «Վախտանգ որդի Ումեկ և նորա տոհմը» (ԺԳ դարի երկրորդ կես)¹⁶, Կոստանդին Ա կաթողիկոս որպես հայ մանրանկարչության մեծ հովանավոր (ԺԳ դ.)¹⁷ և այլն:

Գարեգին Ա Կաթողիկոսի հայ հնագրության նվիրված տպագրի ամենավերջին կարևոր գործն է «Ենեներդ դարի ձեռագրական մի հատակոտոր և Ատում Անձևացյաք իշխան» ուսումնասիրութիւնը¹⁸, որտեղ հեղինակը հմուտ կերպով հետազոտում է 1311 թվականին Այրի ձորում գրված ձեռագիր մի Ավետարանի կողերին կարված 2 թերթ մագաղթյա պահպանակները, որոնք Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն բնծայութեան» գործից հատվածներ էին բովանդակում: Պատասխաններից մեկի վրա պահպանված հիշատակարանի փոքր մնացորդից հաստատելով նրա գրչության մտավոր թվականը (873—892), մի այլ գործում այդ հիշատակագրութիւնը ճիշտ կերպով դետեղել է սկզբնագիր հիշատակարանների առաջին տեղում, նախքան ցարդ մեզ հայտնի հնագույն կաղարան Ավետարանը. «Համարելով հավանորեն ավելի հին, քան կաղարան ձեմարանի հայտնի Ավետարանը 887 թվականին»¹⁹:

Հայ հնագրության հարցերով զբաղվողների համար խիստ կարևոր են այս ուսումնասիրության առթիվ կատարած նրա հնագրական ընդհանրացումները. ինչնով Կյուրեղ Երուսաղեմացու հիշյալ երկու բեկորների ընձեռած արժեքից, Գարեգին Ա Կաթողիկոսը պարտականութիւն էր դնում մասնագետների վրա ուսումնասիրել հայ-

15 Գարեգին աղեպիկոպոս Հովսեփյան, «Նյութեր և ուսումնասիրութիւններ...», Պրակ Ա, Երուսաղեմ, 1935, էջ 1—14:

17 Նույնի պրակ Բ, Նյութեր, 1943, էջ 5—44:

18 «Էջմիածին», 1946, № 8—10, էջ 40—54:

19 Գարեգին Կաթողիկոս, «Հիշատակարանք ձեռագրաց», էջ 80:

15 «Պայքար», նոր տարվա բացառիկ, 1946, էջ 7—14:

րեն ձեռագրերի պատասխաններն ու կրկնագրերը. «Հայ բանասիրության առաջ մի նոր խնդիր է դրվում» հետամուտ լինել հատակոտորների կամ կրկնագրերների ուսումնասիրության, որպեսզի հայ գրի զարգացման մի մեծ բացը շորս դարի ընթացքում գոցել կարողանանք», որովհետև, ըստ նրա միանգամայն ճիշտ եզրակացության, վիմական արձանագրություններով այդ բացը լիովին լցնել հնարավոր չէ. «քանի որ տարբեր են արձանագրությունների և ձեռագրերի գրչության նյութն ու գրչության եղանակները»⁵⁰.

Ինչպե՞ս պիտի հրձվեր մեծանուն հեղինակը, եթե կենդանի լիներ և իմանար, որ Բերյուսովն իր հայտնաբերած և ուսումնասիրած Կյուրեղի երկու բեկորների թիվը Հայկական ԱՍԻ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Պետական Մատենադարանում, երկար տարիների պրպտումների շնորհիվ, պիտի հասներ 17-ի, և որոնք բոլորն էլ ընկել էին նույն մայր ձեռագրից և ցրվել բոլորովին տարբեր վայրերում. Պատասխաններից մեկը երկար ժամանակ պահվել էր էջմիածնի մատենադարանում, երկուսն այլ բեկորներ բերվել են Անիի թանգարանից, որ հիմնադրել էր ակադեմիկոս Ն. Մառը, չորս թերթ պատահիկներ հասել են Վարագից 1916 թվականին, իսկ մնացած պատասխանները՝ իբրև պահպանակ կարված էին մնում զանազան ձեռագրերի կողքին. Դրանցից երկու թերթ պահպանակ ուներ 1311 թվականին Քաղբերունյաց գավառի Այրի ձորում գրված Ավետարանը, որը տարվել է նաև Շամախի, ապա Վասպուրական և ի վերջո Կեսաբիայի Պենտուսա գյուղը և սեփականությունն է դարձել Բիզանդյանների ընտանիքի, որ փրկում է ձեռագիրը հայալիս սպանդից և բերում Բեյրութ, և ուր առաջին անգամ այդ երկու բեկորները ուսումնասիրվել են Գարեգին Կաթողիկոսի կողմից. Ձեռագրի վերջին տերն Կարապետ Բիզանդյանը, որն այժմ հայրենադարձ լինելով, ապրում է Սովետական Հայաստանում, 1953 թվականին այն, հնագույն հիշյալ երկու թերթ պատասխանների հետ, հանձնեց նրանի Մատենադարանին. Այլ 4 թերթեր հայտնաբերեցին Մոսկվայից 1959 թվականին բերված մի ձեռագրում, որը նախապես պահվել էր Մոկաց երկրի Սերի վանքում, Շատախում, Փարիզում, Թիֆլիսում, Կոկանդում (Միջին Ասիա) և ապա Մոսկվայում. նվ վերջապես Կյուրեղ Երուսաղեմացու կորած ձեռագրից այլ չորս թերթեր բերվել են 1916 թվականին Աղթամարից. Կյուրեղի նորահայտ 15 բեկորների

ինքնությունը մինչև վերջին ժամանակներս հայտնի չի եղել. Պատասխանները հայտնաբերվել և ուսումնասիրվել են այս տողերը գրողի կողմից⁵¹. Այժմ հիշյալ բեկորների հաջորդականությունը որոշելով դարձել է առանձին ձեռագիր և ստացել է Մատենադարանի 10 100 №-ը.

Անկարելի է խոսել Գարեգին Ա Կաթողիկոսի հայ հնագրության մատուցած ծառայությունների մասին և մոռանալ նրա կազմած «Հիշատակարանը ձեռագրաց» հոյակապ գործը, որի դժբախտաբար միայն առաջին հատորը լույս տեսավ. Այդ գործը ուշագրավ է ոչ միայն իր բովանդակած մեծաթեք հիշատակարաններով, այլ հեղինակի կողմից կազմված ծանոթագրություններով և որոնք շատ հարուստ են նաև հնագրական դատողություններով և միանգամայն շատ ուսանելի հայ հնագրության հարցերով զբաղվողների համար. Սեղմ տողերի մեջ պարփակված է մնում հեղինակի ավելի քան 50 տարիների ընթացքում այս ուղղությամբ կատարած հարուստ որոնումների և ուսումնասիրությունների հանրագումարը. նա ուսումնասիրողների ուշադրությունն է հրավիրում մի շարք ձեռագրերի ունեցած տառաձևերի յուրահատկությունների, նրանց ուղղագրության, կետադրության և այլ հարցերի վրա, ճշտում անթվական ձեռագրերի ժամանակը, անում բազմապիսի արժեքավոր դատողություններ և լրացումներ, որոնք մասին սակայն տեղի սղության պատճառով հնարավորություն չունենք կանգ առնելու.

Հայ գրի զարգացումը մինչև վերջ մնացել է Գարեգին Ա Կաթողիկոսի ամենասիրելի քննադատներից մեկը. Այդ քննադատի իր ամենավերջին տպագիր գործում ընդհանրացումներ անելով հայ գրի տեսականների զարգացման մասին, նա փափագ էր հայտնում շուտով հրապարակ հանել իր երկար տարիների հայ գրչության նվիրված վաստակը.

«Հայ գրի զարգացումը ոչ թե մի տեսակից մյուս տեսակին է անցնում, այլ տեսականներն իրենց պեսպիսություններն ու զարգացման ընթացքն ունեն գրչության արվեստի պատմության մեջ, որի մասին մեր տեսությունն ու հիմնավորումը, հուսանք, թե պիտի հաջողվի կարճ ժամանակից հետո մատչելի դարձնել բանասիրության»⁵².

⁵¹ Ա. Քոլակյան, «Նորահայտ պատասխաններ Կյուրեղ Երուսաղեմացու 8 դարի մի գրչագրից», «Բանբեր Մատենադարանի», № 5, նրան, էջ 201—238.

⁵² Գարեգին Ա Քաթողիկոս, «Ենթերգրող գրի ձեռագրական մի հատակոտոր...», էջ 54.

⁵⁰ Գարեգին Ա Քաթողիկոս, «Ենթերգրող գրի ձեռագրական մի հատակոտոր...», էջ 54.

Ինչպես ասացինք, Գարեգին Ա Կաթողիկոսն իր աշխատությունների հրատարակության համար կազմած ծրագրում նախատեսել էր 1948—1949 թվականներին տպագրել իր գրչության արվեստի Ա Մասը: Նա 1948 թվականին լույս տեսած իր մի հոդվածում գրում էր. «Պատրաստ է և միայն փոքր լրացումների կարոտ՝ Գրչության արվեստը հայոց մեջ, որ պատմությունն է այդ արվեստի և նորա նշանավոր դպրոցներին»⁵³, Սակայն իր բազմազգադ վիճակն ու վրա հասնող անողորմ հիվանդությունը խանգարեցին նրան այդ անելու, թեև նույնիսկ հիվանդ վիճակում նա չէր դադարում հայ անցյալի գանձերի մասին խորհրդածելուց:

Հայ հնագրության հարցերի համար խիստ ուշագրավ են Գարեգին Կաթողիկոսի կյանքի վերջին շրջանին նրան խնամող հիվանդապահուհիներից մեկի հուշագրությունները: Ըստ նրա, մեծանուն հեղինակը 1951 թվականի օգոստոսից մինչև 1952 թվականի դեռևս անխղճիորեն կապված էր մնում իր գիտական աշխատանքներին, «Իր միտքը, — գրում է հուշագրող հիվանդապահուհին, — կղքաղծր բանասիրական նյութերով: 1951 թվականին օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներուն հաճախ կկրկներ հետևյալը.

— Հնագույն հայ գրերի տեսակը գտել եմ, իմ ուսումնասիրությունների շրջանում:

Պիտի ուղեր այդ մասին խոսիլ ու գրել: Ուղեցի որ Ինք խոսի և ես գրեմ. մերժեց. «Որովհետև դուք չեք հասկանա, նա պիտի գրի, — ըսավ, ակնարկելով իր գիտական աշխատակից պր. Սիմոն Սիմոնյանին»⁵⁴:

Զգիտենք, թե Սիմոն Սիմոնյանը որևէ նշում կատարե՞ց արդյոք այդ մասին: Հայ հնագրության պատմության մեծ երախտավորի վերջին կտակն էր այդ, արտասանված իր կյանքի վերջալույսին:

Դ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅԱՆ

Գարեգին Ա Կաթողիկոսի դեպի հայ ձեռագրագիտությունը ունեցած խոր հմտության արդյունք է հանդիսանում նաև հայ մանրանկարչության արվեստի քնազավառում նրա կատարած մեծ գործը: Բացառիկ հոռանդ ու անսահման սեր է դրել նա իր այս տիպի գործերի մեջ: Իբրև համապարփակ մտքի տեր գիտնական, ունենալով հսկա

Մեսրոպյան տառերի անմահ ուժն էր, որ մեծ եռանդ էր տալիս Գարեգին Ա Կաթողիկոսի տառապակոծ մարմնին. և մինչև վերջին շունչը նա ապրում էր նրանց անշեշ հրով: Այդ տառերը նրա համար սպիտակ մազաղաթի վրա գրված լուսն գրեր չէին, այլ մեր ժողովրդին «խավար դարեր»-ի միջով անվտանգ սլացնող և հայրենի լուսավոր օրերի շեմքին հասցնող ազգապահ բանակ, որի զորության կողքով նրան ստրկացնող ամեհի ուժերից շատերը ընկան, սակայն հայ տառերը իբրև ազգապահ բանակներ, դարձան մեր գրչության վսեմ խորհրդանիշ:

Մեծ է եղել Գարեգին Ա Կաթողիկոսի վաստակը հայ հնագրության ուսումնասիրության գործում: Միանգամայն ճշմարիտ է գտնվել անվանի գիտնական, ակադեմիկոս Հրաչյա Աճառյանը, երբ նկատի ունենալով Գարեգին Ա Կաթողիկոսի հնագրական տպագիր վաստակը, հեղինակին կոչել է «Հայ հնագրության մեծ վարպետ»⁵⁵, Եվ այս գնահատականի արժեքը շատ ավելի է մեծանում, եթե նկատի ունենանք նաև այն, որ այդ ասված է մի գիտնականի կողմից, որն Ինքը ևս իր կարգին իր նպաստի կարևոր բաժինն է բերել հայ հնագրության ուսումնասիրության գործին:

Ակադեմիկոս Հրաչյա Աճառյանը այդպիսի գնահատական էր տվել Գարեգին Կաթողիկոսին, նկատի առնելով միայն նրա տպագիր գործերը, իսկ որքան մեծ կյինի նրա տեղը հայ հնագրության պատմության մեջ, եթե լույս տեսնե նաև հայ գրչության և հայ տառերի զարգացման նվիրված նրա ավելի քան 50 տարվա տիտանական աշխատանքի արդյունքը՝ եղող ուսումնասիրությունը, որը ցարդ շարունակում է անտիպ մնալ դժբախտաբար:

Թեև դեռևս անտիպ է մնում նրա ձեռագիր վաստակը, այնուամենայնիվ Գարեգին Կաթողիկոսը իր տպագրածներով իսկ մնում է հայ հնագրության մեծ վարպետը:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԳԻՐԸ

գիտական պաշար և մեծ հմտություն համաշխարհային արվեստի պատմության մասին, Գարեգին Ա Կաթողիկոսը առաջին անգամ լիարժեք հայտնաբերողը և արժեքավորողը հանդիսացավ հայ ժողովրդի արվեստի մեծագույն պարծանքներից մեկի՝ հայ մանրանկարչության:

Իրենից առաջ Հովսեփ Ստրիկովսկին, Ֆրետերիկ Մակլերը և այլ գիտնականներ

⁵³ Գարեգին Կաթողիկոս, «Ստեղծենք հոգևոր կիլիկիան», «Հասկ», 1948, էջ 119:

⁵⁴ «Հասկ», 1952, էջ 416, «Հիվանդապահուհի օրիորդ Կեղանույշ իր քննության օրագրեն»:

⁵⁵ Հ. Աճառյան, «Գարեգին Կաթողիկոս Հովսեփյանի իբրև հայ հնագրության մեծ վարպետ», «Էջմիածին», 1952, № 7, էջ 83:

մասնակի ծանոթացրել էին հայ մանրանկարչությունը գիտական աշխարհին, սակայն դեռևս ոչ ոք չէր փորձել ուսումնասիրել հայ մանրանկարչության շքնաղ արվեստը իր ամբողջական արժեքի մեջ և մանավանդ ցույց տալ այդ արվեստի ինքնատիպությունը:

Ի՞նչ մեծանուն Թորամանյանի անվան հետ է կապված հայ ճարտարապետության, և հանճարեղ Կոմիտասի հետ՝ հայ երաժշտության հայտնաբերման պատիվը, ապա իրավամբ Գարեգին Ա ձեռագրագետ Կաթողիկոսին է պատկանում հայ մանրանկարչության արվեստի հայտնաբերողը լինելու մեծ վաստակը:

Սակայն ինչքան համեստ էր նա իր պատկանելի վաստակի առջև, մի համեստություն, որը հատուկ է միայն իրեն նման մեծությունների համար, երբ, խոսելով հայ մանրանկարչության արվեստի ուսումնասիրության հարցերի մասին, նշում էր միայն ուրիշների անունները: Այդ մասին նա գրում էր. «Հայ մանրանկարչական արվեստի ուսումնասիրությունն սկսված է նախ եվրոպացիների կողմից, Ստրախդովսկի, Մակլեր, Բայց և հայերի, ինչպես օրիորդ Սիրարփի Տեր Ներսեսյանն է, կամ հանգուցյալ Սազրգյանը, իսկ ատաղձ են մատակարարել Զուպանյան և ուրիշ շատեր»⁵⁶:

Նա դիրքի ու փառքի մարդ չէր, նրա համար կարևորը միայն այն լավ արդյունքն էր, որ կարող էր բխել իր գործերից, իրեն համար էականը բազմամյա տարիների աշխատանքը չէր, այլ այն, որ ինք հնարավորություն կստանար ունենալու հայ մանրանկարչությունը, հայ ճարտարապետության ստեղծած փառքից հետո հրապարակ հանելու համաշխարհային արվեստի ոլորտում և աշխարհով մեկ պանծացնել այն ստեղծող ժողովրդի անունը:

«Հուսալ կարող ենք. — գրում էր մեծանուն գիտնականը, — թե հայ մանրանկարչության արվեստի նյութերի և ուսումնասիրությունների կարգավորյալ աշխատություններ, հնարավոր կլինի նույնչափ հետաքրքրություն զարթեցնել և զնահատելի դարձնել, որչափ հայ ճարտարապետությունը»⁵⁷:

Եվ այսպես, 60 տարի շարունակ իր նախասիրած բոլոր գործերի հետ միասին, Գարեգին Ա Կաթողիկոսը շարունակում էր անխոնջ պրպակները և ուսումնասիրությունները կախարդող հայ մանրանկարչության արվեստի քննադատում և մեծագույն

հայտնաբերողը և մասնագետը մնաց այդ արվեստի:

Հայ մանրանկարչության արժանյան անվանի մասնագետ պրոֆ. օրիորդ Սիրարփի Տեր Ներսեսյանը, ինչպես գրում էր իր մի հոդվածում, դեպի հայ մանրանկարչության արվեստը ունեցած սերն ու ոգևորությունը պարտական էր մնում Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանցի մագնիսացնող շնչին, Ահա թե ինչ է գրել օրիորդ Սիրարփի Տեր Ներսեսյանը այդ մասին. «1912-ին առաջին անգամ ներկա գտնվեցա Գարեգին Կաթողիկոսի, — այն ատեն անշուշտ վարդապետ, — մեկ դասախոսության հայ մանրանկարչության մասին, որ խոր տպավորություն բրավի մ վրաս, հետագային, երբ սկսա հետևել բուլղարական պատմության և արվեստի ու սկսա դրադիլ նաև հայ գեղարվեստի պատմությանը, միտքիս մեջ միշտ վառ մնաց Գարեգին Վեհափառի դասախոսություն հիշատակը»⁵⁸:

Եվ իսկապես մեծ է եղել թիվը նրա ունեցնողիների, որոնք հաղորդակից լինելով նրա շնչին, ուխտեցին ծառայել հայ մշակույթին, որքան էլ փշոտ լինեք այդ ճանապարհը հայ գաղութների ղեկավարին պայմաններում:

Գարեգին Կաթողիկոսը սրինակ բերելով իր անձը, հաճախ ասում էր. ... «Ո՛ր մի ատեն կամեցել եմ դիրքի ու պատվի ետեղ լինել, էդ րաներից միշտ հեռու եմ մնացել, ինձ համար իսկական մեծությունը՝ դիրք, պատիվ, համբավ, փող չի. դրանք անցավոր բաներ են, Իսկական մեծությունը մարդու հոգու մեջ է, Ազգին ու Եկեղեցուն նվիրման ու ծառայության մեջ. թե իսկ մարդիկ լցնահատեն, և անիրավ տեղում հայածվես ու շարչարվես, և դիցուք մեռնես»⁵⁹:

Հայ մշակույթի հանդեպ նրա ստեղծած մեծ ոգևորությունը երկար տեևց ու շարունակում է դեռևս տեևել բոլոր այն ուխտյալների սրտերում, որոնք ճշմարտապես հաղորդակից եղան մեծ գիտնականի թողած անկորնչելի պատգամներին:

Գարեգին Կաթողիկոսը դեռևս իր վարդապետական տարիներից էր սկսել ուսումնասիրել հայ մանրանկարչությունը, ցավ հայտնելով, որ ոչ ոք ուշագրություն չի դարձնում այդ արվեստի վրա: Դարձյալ էլ՝ միաժեռ մատենադարանում է, որ նա կատարում է այս ուղղությամբ ևս իր առաջին հետազոտությունները և հարուստ նյութեր է կուտակում իր ծրագրած գործերի համար:

⁵⁶ «Հասկա», 1953, էջ 497.

⁵⁹ Դերեհիկի եպիսկոպոս, «Հույճր Գարեգին Կաթողիկոսն», օրագրի էջեր, էջ 21:

⁵⁸ Գարեգին Ա Կաթողիկոս, «Դեպի լույս և կյանք», էջ 294:

⁵⁷ Նույն տեղում:

կողմից իր եղբորորդի Գրիգոր Ապիրատին նվիրված ձեռագիրը: Նա մանրամասն քննություն է ենթարկում ձեռագրի մանրանկարների արժեքը, խոր համեմատության ենթարկում հնագույն ժողովուրդների արվեստների հետ և նշում հիշյալ ձեռագրի մանրանկարների յուրահատկությունները⁶⁵:

Գարեգին Ա Կաթողիկոսի գիտական բազմաթիվ ուղևորությունները անսպառ նյութ բնական են իրեն՝ առաջին անգամ ուրվագծելու համար հայ մանրանկարչական արվեստի ընդհանուր պատմությունը: Նա բազմաթիվ հայ նշանավոր նկարիչների օգնությամբ պատրաստել էր տվել հայ մանրանկարչության գլուխ-գործոցների գունավոր պատճենահանումները: Այս առումով մեծապես սատարել է հատկապես նկարիչ Նիկիթ Թագեռայանը, որն ընկերացել էր իրեն, Նույնպես հայ նկարիչներ Վարդգես Սուրենյանը, Ֆեոփանյանը և ուրիշներ:

Նրա գլուխ-գործոցն էր լինելու «Քարտեզ հայ մանրանկարչության» երկը, որը եղակի էր լինելու իր տեսակի մեջ: Սակայն դժբախտաբար ինչ-ինչ պատճառներով այդ գործը ես մնաց անտիպ վիճակում: 1914 թվականի սկզբին էր, որ Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանցը էջմիածնից մեկնում է Թիֆլիս, այնտեղից Նվրոպա ուղևորվելու համար, բայց իր հետ ունեցած արկղը, որի մեջ էր գտնվում նաև հայ մանրանկարչության պատմության նվիրված իր մեծածախ գործը, մոռանում է կայարանում, սակայն բերեբախտաբար երկաթուղու հայ պաշտոնյաները գտնում և իրեն են հանձնում այն⁶⁷: Իր հիշյալ գործի կորուստը և գնտվելը մեծ տրեւոթություն և ուրախություն են պատճառում նույնիսկ հեռավոր վայրերում ապրող և մեծ գիտնականին ճանաչող մարդկանց: Այսպես, 1914 թվականի փետրվարի 14-ին Ուրմիայից երբեք վարդապետ չաղարյանը Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանցին գրում էր. «Զեմ կարող անտարբեր մնալ Պարսկաստանի՝ Ուրմիո այս խուլ և խավար անկյունից լարտահայտել և՛ իմ տրտմությունը և՛ ուրախությունը»: Ձեր կորուստի և գյուտի մասին: Մածուկ չէ և ինձ համար, թե Գուգ այդ Ձեր քնտրած մասնաճյուղին՝ որչա՞փ զոհողությունները, զրկանքները, նյութական նեղությունները և ֆիզիկական տանջանքներ կրած եք, միմիայն Ազգին ծառայություն մատուցանելու և մեր նախնիքների փառք ու պար-

ծանքի արժանի գեղեցիկ արվեստն ի լույս բնծայելու...»⁶⁸:

Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանն ևս իր անսահման ուրախությունն էր հայտնում իր գրած նամակում Գարեգին վարդապետ: Հովսեփյանցին և կորած աշխատության գյուտի մասին իր ոգեորիշ խոսքն էր արտահայտում. «Այժմ այնևս հաղթական շրջանի կրնաս կատարել և հաջողության տարիներ բարգել բազմավաստակ գլխույդ»⁶⁹:

Նույն լարաբաստիկ 1914 թվականին Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանցը մեկնում է Բեռլին՝ հայ մանրանկարչության նվիրված իր գործերը հրատարակելու նպատակով: Նա իր մեկնեաս Պ. Ղուկասյանին գրում էր. «Ես նորից Բեռլին գնացի կայացրից և Ալբերտ Ֆրիշ նշանավոր ֆիրմայի հետ պայման կապեցի մեր գործի տպագրության համար... Տպարանը պետք է 18 մասվա ընթացքում պատկերների մասը տպագրեր...»⁷⁰: Սակայն շուտով համաշխարհային պատերազմն էր պայթել և ինք Փոքր Ասիայում կատարած գիտական ուղևորությունից մեծ դժվարությամբ հագիվ կարողացել էր ձեռնունայն վերադառնալ Հայրենիք: Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանցն այս կապակցությամբ իր մեկնեասին հայտնում էր նաև հետևյալը. «Աշխատանքս էլ մնացել է Բեռլինում, 5 000 մարկ էլ նախավճար եմ տվել ըստ պայմանագրի, այսուհետև տեղեկություն լուրիմ, բայց հույս ունիմ, թե պատերազմից հետո՝ գործը դարձյալ կանոնավոր կշարունակվի, թեև մի քիչ ուշ կվերջանա, քան պայմանով որոշված է...»⁷¹:

Նվ այսպես անցան տարիները, սակայն այդ գործը մնաց անտիպ...

Գարեգին Ա Կաթողիկոսը 1947 թվականի դեկտեմբերի 21-ին գրած իր նամակում հայտնում էր այն մասին, որ Բեռլինում մնացած ձեռագիրը ստարիներ հետո հուզիվ կարողացա հետ ստանալ, ձեռք վերցնելով իմ 5 000 մարկից: Ապա հանձն առավ [այն] տպագրել նյութական կուլտուրայի Ակադեմիան (իմա՝ Լենինգրադում— Ս. Ք.): Այն ժամանակ էլ արտասահման եկա իբրև նվիրակ: Ապա հարկ եղավ մնալ Ամերիկա-

⁶⁵ Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանց, «Նախնայ հիշատակներ», «Արարատ», 1910, էջ 77—87, 245—260:

⁶⁷ «Տարազ», Թիֆլիս, 1914, № 2, էջ 37:

⁶⁸ Հայկական ՍՄԽ Մեմորիալ Մաշտոցի անվան Պետական Մատենադարանի դիման, թղթապանակ Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանի, № 95, վավերագիր № 404:

⁶⁹ Նույն տեղում, թղթապանակ № 96, վավերագիր № 1509:

⁷⁰ Նույն տեղում, թղթապանակ № 96, վավերագիր № 427:

⁷¹ Նույն տեղում:

յում միեյի կաթողիկոսության կազմ-
քա...»⁷²

Գարեգին Կաթողիկոսի այս կոթողական դործը այնպես էլ շտպագրվեց, հակառակ, որ հեղինակը այն տպագրելու համար ապրեց իր աննկարագրելի ողիսականը: Մեծանուն հեղինակն իր կյանքի վերջալուսին գրում էր. «Այս քարտեզը յուր մեծ պատմությունն ունի, որ կարելի կլինի հրատարակել, դարձ-լով մեր կյանքի, ապրումների և տառապան-քի հետ կապված գրվագներ...»⁷³:

Սակայն աննկուն գիտնականը, որ հան-դրատանալու մասին գաղափար իսկ չուներ և մյուս կողմից էլ իր ձեռք բերած պաշարով բնավ իսկ բավարարվող չէր, տարիներ շա-րունակ ամեն տեղ որոնեց նորանոր ձեռա-դրեր և անհամար նոր նյութերով ճոխաց-րեց իր արդեն իսկ նշանավոր համարված աշխատությունը:

Ինչպիսի՞ մեծ ոգևորությամբ և անսահ-ման ջանասիրությամբ էր նա աշխատում իր այս գործի վրա: Գարեգին Ա Կաթողիկոսի գիտական գործունեության և նրա մաքրա-մաքուր նկարագրի վրա մեծապես հիացող-ներից մեկը, — և արդյո՞ք կար մեկը, որ չհիա-նար նրա վրա, — Վիեննայի Մխիթարյան բաղամաստակ բանասեր Հ. Ն. Ակինյանը, որ 1912 թվականին էր ճանաչել Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանցին, իսկ 1925—1928 տարիներին աշխատել էր միասին էլմիածնի Մատենադարանում, հետևյալ ձևով է խո-սում իր հուշերում մեծ գիտնականի աշխա-տանքային եղանակի մասին.

«...Այս միջոցին կտարածվին սեղանի վրա թղթեր, լուսանկարներ, անոնք պիտի հա-մեմատվին ձեռագիրներու հետ, պիտի ճշտվին թղթահամարները, մյուս անգամ պիտի նկարագրվին և չափագրվին մանրա-նկարները, պիտի բաղդատվին համացեղ նկարներու հետ...»

Սրբազանը յուր բովանդակ էությամբ նվիրված է հայ մանրանկարչության պատ-մության, Աղասավորն հավաքած նյութերը, կնիսացն զանոնք նոր տվյալներով, երեան կհանն նոր մանրանկարիչներ, ծաղկողներ, կնույնացն, կպարզե անոնց անձնավորու-թյունները, կհամարե նկարչական արտա-դրությունները, կուսումնասիրե արվեստը, կհետադոտե արվեստին ծագումը, ազդեցու-թյունները, ներշնչումները:

Հիացնում է մանավանդ աննկուն գիտ-նականի ձեռագրերի վրա կատարած աշխա-տանքը. «Ձեռք կառնե մեկը, խորախորհուրդ

կբարձրացնե վեր, կպատշաճեցնե լույսին, կգնեն, կքնեն, կդատե... կզիմե խոշորա-ցույցի՝ մանր գծիկներն անցամ պարզելու, լուսավորելու, ըմբռնելու, Վրձինի մեն-մի շարժում կհետաքրքրե զինքը:

Սքանչանք, հիացմունք կկարդացվին յուր աչքերու մեջ. կզվարթանա գեմքը, բացա-կանչություններ կլսվին իր բերնեն, Անպալ-ման նոր գյուտի մը, հաջող մանրանկարի մ'առաջին է Սրբազանը, Եվ ահա բարձած րազուկներու վրա մեծափոր հատոր մը՝ ինչ-պես մի մայր գորովագործ յուր աղեղավակր թներու վրա օրորելով՝ կուզա կմտենա ինձ, զիս ալ ոգևորելու, հափշտակելու, հա-զորդակից ընելու իր հիացմունքին: Հ. Ն. Ակինյանը իր հիացմունքն է կիսում Գարե-գին եպիսկոպոս Հովսեփյանցի հետ: Եվ Ակինյանը շարունակում է իր հուշերը.

«Ու պետք է տեսնել զվարթ հոսանքը դա-ցումներու իր աչքերու մեջ... Կթողնե զիս Սրբազանը և կփոխ արձանագրել տպավո-րությունները ժամերով կապրի նա այս տպավորություններու տակ. ուրախ է օրը, երբ նա նոր գյուտերու, նոր տեսություններու հասած է:»

Իր աշխատասենյակում նույնն է Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանցը. նա ամբողջովին կլանված է իր աշխատանքներով: Մեծ է նրա ձեռք բերած ատաղձը, որի վրա կառուցում է իր հույակապ գործը: Գարձյալ Հ. Ն. Ակին-յանը գրում է. «... Անոնք մասնագիտական գործեր են. մեծավ մասամբ զեղարվեստի պատմության վերաբերյալ. անոնց շարքին մեջ են շեղջ-շեղջ կապոցներ, տուփեր — ասոնք Սրբազանին ձեռագիր, անտիպ աշ-խատանքներն են և հարյուրավոր լուսա-նկարներ, Մրարներն մի քանին կկրեն վեր-տառություն. նյութեր հայ մանրանկարչու-րյան վերաբերյալ:»

Նկարագրելուց հետո այնտեղ հավաքված անսպառ նյութերը, Հ. Ն. Ակինյանը գրում է, որ «Այս ատաղձները բոլոր մեծի մասին մշակված են արդեն և դասավորված բոլոր շրջաններու, բաղդատությամբ համացեղ նյութերու և գրականությամբ: Ոչ միայն Հայ Աթոռի պատկերա-զարդաքանդակներն և ձեռագրական մանրանկարչություն կողմ-կողմի համեմատության առնված են, այլև հայ ժողովուրդի արդի տարազները ցուցա-դրված են հոն, միացույն և բաղամազույն: Բանասեր Հ. Ն. Ակինյանը հիշյալ հողվածում կոչ էր ուղղում բովանդակ հայության, որ-պեսզի հնարավորություն ստեղծվի մեծանուն գիտնականի գործերը տպագրելու համար, քանի որ, բոլոր հողվածագրի դիպուկ արտա-հայտության, ռեալիստիկ փառք՝ հայտնա-

⁷² Հ. Ալախյան, «Արևելահայ բանասիրությունը և էջ-միածին. Գարեգին Կաթողիկոս Հովսեփյան», 1948, Անթիպատ, էջ 74:

⁷³ Նույն տեղում:

ԼԵՎՈՆ Գ-Ի ԸՆՏԱՆԻՓԸ

երկված Գարեգին Սրբազանի ջանքերով, պարծանքն է ճալ անվանա⁷⁴։

Նոր ուժերի նկատմամբ միշտ քաջալերող և ոգևորող, սակայն իր գործերի նկատմամբ շարժական խստապահանջ եղող գիտնականը տարիներ շարունակ կուտակեց իր նյութերը իր նշանավոր գործը անթերի դարձնելու մտադրությամբ։ Հայ մանրանկարչական դպրոցների և առանձին հայ մանրանկարչների ստեղծագործություններին նա նվիրեց հմտալից ուսումնասիրություններ և ավելի ճոխացրեց իր փակ հիմնադրած հայ մանրանկարչության ուսումնասիրության գործը։

Գարեգին Ա Կաթողիկոսի հայ մանրանկարչության նվիրած հույակապ աշխատության բովանդակության իմացության մասին խիստ ուշագրավ է նրա «Համառոտ զեկուցում հայ մանրանկարչության նվիրած մեր աշխատանքի մասին» հոդվածը, որ, բացի երգեցակցի մանրանկարչության երկու նմուշների մասին իր կատարած ուսումնասիրությունից, ծրագրային կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում ընդհանրապես իր պատրաստած հայ մանրանկարչության պատմու-

թյան գործի մասին։ Հեղինակը հիշյալ հոդվածում նշում է, որ ինք նյութեր է հավաքել ժ—ժէ դարերի վերաբերյալ, մեծ թվով գունավոր և սև լուսանկարներ է կուտակել զանազան դպրոցների, նշանավոր վարպետների մասին, և որ այդ մանրանկարներից մի մասը ոչ միայն արվեստի տեսակետից կարևոր նշանակություն ունեն, այլև պատմական-ազգագրական արժեք ունեն, քանի որ բազմաթիվ երևելի հայ մարդկանց դիմանկարներն էլ են պատկերում։ Նա հայտնում է նաև այն մասին, որ մանրանկարչության նվիրված հիմնական իր գործը քաղկանալու էր հետևյալ երեք մասերից՝

ա. Հայ մանրանկարչությունը Մեծ Հայքում, մինչև Բագրատունյաց անկումը, և նորա հետևանքով՝ մինչև ԺԲ դարի կեսերը։ Այդ մասում շոշափել ենք և ավելի հին շոշառ, հետագայի արտանկարներից դասելով։

բ. Կիրիկյան շրջանը, որ հայ գրչության և մանրանկարչության ոսկեդարն է, հին ավանդների պահպանությամբ, և քաղաքական-տնտեսական նոր պայմանների հետևանքով նոր տարրերի յուրացմամբ։

գ. ԺԳ դարի վերածնունդը բուն Հայաստանում, հին ավանդների պահպանությամբ և կիրիկյան արվեստի յուրացմամբ։ Սորա երկրորդ մասում տրված են ժէ դարի վերածնունդի փորձերը և եվրոպական ազդեցության թափանցումը Ս. Գրքի նկարազարդության մեջ⁷⁵։

Ինչպես գրում է ներհուն հեղինակը, «այս մեծածավալ գործը վերջնական և ամբողջական յուրացման հասցնելուց առաջ, կատարել ենք և կատարում ենք մենագրական ուսումնասիրություններ այս կամ այն դպրոցի կամ անհատ արվեստագետների մասին, որոնցից մի քանիսն արդեն հրատարակված են»⁷⁶։

Գարեգին Կաթողիկոսի հրատարակած մենագրական ուսումնասիրություններն ընդգրկում են հայ մանրանկարչության զարգացման զրեթե քուրդ զիսավոր դարաշրջանները և ամենակարևոր դպրոցները։ Այսպես Հաղարտի (տե՛ս հեղինակի «Հաղարտի դպրոցի մի զուլա-գործոց (Գետաշենի Ավետարանը)»⁷⁷, «Մի ձեռագիր Ավետարան (սեփականություն Ռաֆայել Սթոռայի, այժմ Զիկագոյի համալսարանի մատենադարանում)»⁷⁸, Անի-Հռոմոսի (Բեդենատիոս ման-

⁷⁵ «Անի», ամսագիր գրականության և արվեստի, Բելուսի, 1948, № 12, VII, էջ 618։

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 620։

⁷⁷ «Նյութեր և ուսումնասիրություններ...», պրակ Ա, էջ 41—251։

⁷⁸ Նույնը, պրակ Բ, էջ 45—59։

⁷⁴ Հ. Ն. Ավիեյան, «Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովհաննիսյան, հուշեր», «Տաթև», տարեգիրք գրականության և արվեստի, Զ տարի, 1930, Հայկ, էջ 374—382։

րանկարիչ և Շոթոկանց տոհմը⁷⁰, «Գարձ-
յալ իդնատիոս Հոռոմոսցի մանրանկարչի
մասին»⁷¹ մանրանկարչական դպրոցներից
մինչև Կիլիկիայի հանճարեղ մանրանկարիչ-
ների գործերի ուսումնասիրումը (սկսու-
մանդին Ա. Կաթողիկոս որպես հայ
մանրանկարչության մեծ հովանավորը⁷²,
Հեթում Ա-ի նկարագրող Ավետարանի
նկարողները⁷³, «Ստեփանոս Վահ-
կացի»⁷⁴, «Մի կարևոր ձեռագիր Նյու-Յորքի
Հանրային մատենադարանում»⁷⁵, Երզնկայի
դպրոցից (շեմառոտ զեկուցում հայ ման-
րանկարչության նվիրված մեր աշխատանքի
մասին»⁷⁶, «Երզնկայի մանրանկարչական
դպրոցը» (որ հեղինակի կենդանության օրոք
տպագրության էր հանձնված), մինչև Սյու-
նիքի մեծատաղանդ մանրանկարիչները
(«Նաղարկյանք կամ Պոռչյանք հայոց պատ-
մության մեջ», հատոր Բ, «Մովսիս նկարիչ և
քանդակագործ»)⁷⁷, հասնելով Վանա լճի մոտ
ժողովող Խիլանի դպրոցը («Մի էջ Խիլանի
զեղարվեստական պատմությունից»)⁷⁸ և այլ
բազմաթիվ մանագրությունների մեջ կյանք
ևն աստցել և մոռացության փոշիներից հառ-
նել, բազմաթիվ հայ նշանավոր նկարիչներ,
հայ մանրանկարչության հովանավորողներ
և պատվիրատուներ:

Ավելացնենք նաև այն, որ մեծանուն հե-
ղինակի մանրանկարչության նվիրված գոր-
ծերը միայն գիտական մեծ պաշարով և
խոր հմտությամբ գրված երկեր չեն, այլև
հայրենասիրական ջերմ զգացումներ դաս-
տիարակող ներշնչության են հանդիսանում,
Գարեգին Կաթողիկոսի նման տիպի գործե-
րը կարգալիս զգվար լի լինում հասկանալի,
որ նրա համար հայ մանրանկարչությունը,
հայ ճարտարապետության հետ միասին, ազ-
գային մեծ արժեք լինելուց բացի, հանդի-
սանում են նաև մեր ժողովրդի համար մի
սքանչելի անձնագիր՝ համաշխարհային մշա-
կույթի տաճարից ներս մտնելու և այնտեղ
կարևոր դիրք գրավելու համար: Հայ մանրա-
նկարչությունը ճարտարապետության հետ,
ըստ մեծանուն գիտնականի հեղինակավոր

կարծիքի, հանդիսանում է նաև «Առաջավոր
Ասիայի քաղաքակիրթ ազգերի, նաև որոշ
չափով Եվրոպական ազգերի նման արվեստ-
ների փոխազդեցության և հասկացողության
մի կարևոր նպաստ»⁷⁹:

Մեծանուն գիտնականը, հակառակ իր ա-
ռաջացած տարիներին, անսպառ եռանդով
շարունակում է նորանոր հետազոտությու-
ններով ճոխացնել հայ մանրանկարչության
պատմության նվիրված իր եզակի գործը: Օր-
օրի հազարավոր թղթի կտորների վրա նա
ստվորություն ուներ թողնել իր նորանոր
նկատողությունները, լրացուցիչ ծանոթա-
գրություններ և իր բեղուն միտքը հազա-
րավոր թելերով միշտ կապված էր մնում իր
անտիպ գործերի հետ: Ի՞նչ փուլի, թե նա
վաթսու տարի ողի ի բոլոր աշխատել, տըք-
նել և նույնացել էր իր թանկագին գիտական
աշխատությունների հետ, հասարակական,
եկեղեցական ծանր գործերը մինչև վերջ
չէին կարողացել խանգարել նրա ստեղծա-
գործելու թափը: Եարունակ որոնում և ու-
սումնասիրում էր հայերեն ձեռագրերի մա-
ղաղայն խունացած էջերը, նոր գյուտեր,
նոր լրացումներ էր անում և այդ բոլոր թան-
կագին նկատողությունները նպատակ ուներ
հաշվի առնել և միայն այդ բոլորից հետո
տպագրության հանձնել հայագիտության
կողմից այնքան սպասված իր կոթողական
գործը:

Սակայն ալա՜դ, Վահր մի օր զարնվեց իր
Սրտից և այլևս ընկավ անկողնում... Թժիշկ-
ները խստիվ արգելել էին նրան գիտական
աշխատանքով զբաղվելը: Իսկ ի՞նչպես ապ-
րել, լէ՛ որ իր պիրելի գործերը իր կյանքի
իմաստն էին հանդիսանում:

Նրան խնամող հիվանդապահուհու օրա-
գրում գրի առնված տողերից երևում է, որ
1951 թվականի դարնանը, երբ նա մի քիչ
կազդուրված էր, շատ էր սիրում զնալ իր
աշխատասենյակը, որի շորս պատերը զոր-
քերով ծածկված էին, իսկ իր սեղանը լեզի-
լեցուն էր իր ձեռագրերով, որոնցից բաժան-
ված մնայր նրա մեծագույն տառապանքն էր:
Նա հաճախ նստում էր իր բազկաթոռին և
ծամեր շարունակ դիտում էր իր գրքերն ու
մանավանդ իր ձեռագրերի կույտերը: Նրբ
իրեն խնամողը հարցնում էր, թե հոգնեցա՞ք
Վահագիտ Տեր, նա պատասխանում էր.

— Ի՞նչ եմ անում, դիտում եմ միայն: Նա՛
հեղինակս՝ ձգել եմ իմ այսքան գործերը, և
դատարկ նստել: Զե՛մ հասկանում...»⁸⁰:

Նվ այսպես էլ նա մի օր հանգավ, առանց
տեսնելու հայ մանրանկարչության պատմու-

⁷⁰ Գաբրիել Կարապետ, «Գնալի յույս և կյանք»,
էջ 241:

⁸⁰ «Հասկ», 1952, էջ 415:

⁷⁰ «Նյութեր և ուսումնասիրություններ...», պրակ Ա,
էջ 15—40:

⁸⁰ Նույնը, պրակ Բ, էջ 60—80:

⁸¹ Նույնը, պրակ Բ, էջ 5—44:

⁸² «Պայքար», նոր տարվո բացատրիկ, 1949, էջ 7—
11:

⁸³ «Հասկ հայագիտական տարեգիր», Բ, 1949/1950,
էջ 58—64:

⁸⁴ «Նոր գիրք», Նյու-Յորք, 1944, Ա, էջ 6—24:

⁸⁵ «Անի», ամսագիր, 1948, № 12, VII, էջ 618—625:

⁸⁶ «Նախիր», 1947, № 4—5:

⁸⁷ «Հայաստանյայց նկարչի», 1944, Ա 1, Ժ, էջ
7—27:

իշան նվիրված, ինչպես նաև մյուս կոթողական գործերի հրատարակությունը։ Սակայն առանց իսկ դեռևս հրատարակված լինելու, Գարեգին Կաթողիկոսի այդ հոյակապ գործը, դատելով միայն նրա թողած տպագիր գործերից, նա դարձյալ արդար կերպով վաստակեց հայ մանրանկարչության ուսումնասիրության հիմնադիրը անվանվելու մեծ պատիվը։

Մեծանուն հայագետ, ակադեմիկոս Ստեփանոս Մալխասյանցը, Գարեգին Ա Կաթողիկոսի ծննդյան 80-ամյա հոբելյանի առիթով հրատարակած իր հոդվածում իրավացիորեն գրեց հետևյալը. «... Տ. Գարեգինը ոչ միայն միակն է ամենահմուտ մասնագետն է եղել հայ մանրանկարչության, այլև նրա անվիճելի հիմնադիրն է...»⁹¹։

Վերջինիս նույնահնչյուն է նաև հայ մանրանկարչության և բյուզանդագիտության հարցերի անվանի մասնագետ օրիորդ Սիրարփի Տեր Ներսեսյանի հեղինակավոր կարծիքը, ըստ որի Գարեգին Կաթողիկոսը «հիմքերը դրավ հայկական մանրանկարչության ուսումնասիրության և ճամբան լուսավորեց ապագայի գիտնականներուն»⁹²։

Անվանի գիտնականը ո՞վ գիտի ինչքան պիտի ոգևորվեր եթե իմանար, որ հայ մանրանկարչության իր լուսավորած ուղիներով այսօր շնորհակալ գործ են կատարում ոչ միայն արտասահմանում, այլև մասնավորապես իր այնքան սիրելի Հայրենիքում, ուր, հարազատ պետության ընդհանած միջոցների շնորհիվ և Հայկական ՍՍՏ արվեստի վաստակավոր գործիչ Լ. Ա. Դուռնովայի գլխավորությամբ, ոչ միայն մեծածախս աշխատներ և մենագրություններ են լույս տեսնում, նվիրված հայ մանրանկարչության, այլև նորանոր ուժեր են պատրաստվում այդ դժվարին ասպարեզին նվիրվելու համար։

Դեռևս լույս չի տեսել Գարեգին Ա Կաթողիկոսի հայ մանրանկարչության պատմության հանրագումարը, սակայն նա մնում է այդ ասպարեզի խիղախ հիմնադիրն ու անդուգական ոգևորողը։

Գրչության արվեստը բազմապիսի աշխատանքների և տարրեր անձնավորությունների գործակցության շնորհիվ է զարգացել։ Այնտեղ իրենց մասնակցությունն են բերել ոչ միայն գրիչն ու մանրանկարիչը, այլև թուղթ ու մագաղաթ կամ թանաք ու ներկեր պատրաստողները, ինչպես նաև կազմարարները

և ոսկերիչները։ Այստեղից էլ պարզ է, որ Գարեգին Կաթողիկոսը, իրեն հայ ձեռագրագիտության բազմահմուտ գիտնական, իր ուշադրությունը պիտի կենտրոնացներ նաև միջնադարյան մեր ձեռագրերի կազմարարական արվեստի վրա։

1930 թվականին Հայկում լույս տեսնող «Տաթև» տարեգրքում և ապա առանձին գրքուկով, իրեն մատենաշար «Տաթև»-ի, թիվ 1, լույս տեսավ Գարեգին Հովսեփյանցի «Մի էջ հայ արվեստի և մշակույթի պատմությունից» գործը⁹³, որը և առաջին ուսումնասիրությունը հանդիսացավ հայ կազմարարական արվեստին նվիրված։ Իրեն մեծ մասամբ անկոխ գծերինների ուսումնասիրող բազմահմուտ հեղինակի այս գործը ևս ուշագրավ երևույթ հանդիսացավ։ Վկայակոչելով 2 դարի վերջի և է դարի սկզբի մատենագիր Վրթանես Քերթոզի «Ցաղագս պատկերամարտից» գրվածքը, ուր նա նկարագրել է, թե ձեռագիր Ավետարանները իր ժամանակ կազմվում էին ոչ միայն ոսկով և արծաթով, այլև փղոսկրով և կարմիր կաշիով, ուսումնասիրողը նշում է, որ միջնադարում դեռևս հին ժամանակներից Հայաստանում մեծ դարգացման էր հասել կազմարարական արվեստը. նա ընթացել է երկու ուղղությամբ՝ իրեն պահպանության և իրեն արվեստի միջոց։ Միանգամայն, անհրաժեշտ համարելով արվեստի այս ճյուղի հատուկ ուսումնասիրումը, նա գրում էր հետևյալը. «Մեր մանր արվեստի ոչ մի ճյուղը այնքան մեացողորեն չէ պահել, որչափ ձեռագիրների կազմը՝ քանդակագործության (մետաղների վերա), պատկերագրության և օրնամենտի, ինչպես և մշակույթի ուրիշ ճյուղերի նկատմամբ»⁹⁴, Այս գործում հեղինակը ուսումնասիրել է էլ միաժամանակ (այժմ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Երևանի Պետական Մատենադարան), Երուսաղեմում, Սեբաստիայի Ս. Նշանում, այդ ժամանակ Նոր-Նախիջևանի Ս. Լուսավորիչ եկեղեցում պահվող միջնադարյան մի շարք կարևոր կազմեր։ Նման տիպի ուշագրավ ուսումնասիրություն է նաև նրա «Բարձրագույն Ավետարանի ոսկերչական կազմը (սեփականություն Կիլիկիո Կաթողիկոսական Աթոռին)» հոդվածը⁹⁵, Հայկական ձեռագրերի կազմերին վերաբերող բազմաթիվ կարևոր և ուսանելի նկատողություններ կան ցանցնված նաև Գարե-

⁹⁰ Ս. Մալխասյանց, «Տաթև» Նիիկիո Վեհափառ Կաթողիկոս Տ. Տ. Գարեգին Ա-ի ծննդյան 80-ամյա հոբելյանը», «Եղմածին», 1947, № 1—2, էջ 20։

⁹¹ «Հասկ», 1958, № 7—8, էջ 274։

⁹² Գարեգին Կաթողիկոսյան Հովսեփյան, «Մի էջ հայ արվեստի և մշակույթի պատմությունից», 1930 թ., 56 էջ։

⁹³ Նույն տեղում, էջ 2։

⁹⁴ «Պայքար», Նոր տարվա բացատիկ, 1951, էջ 250—255։

գին Կաթողիկոսի «Քարտեզ հայ հնագրութիւն», «Հիշատակարանք ձեռագրաց» և այլ ձեռագրագիտական գործերում:

Գարձյալ նա էր, որ առաջինը իր ուշադրութիւնը բեռնեց հայ ձեռագրական աշխարհի հետ կապված մի այլ կարևոր հարցի՝ ձեռագրերի ներսում փակցված դիպակների վրա: Նրա այդ ուսումնասիրութիւնը վերնագրված է «Սասանյան կերպասի կտոր էջմիածնի թիվ 1759 № Ժ ձեռագրի կաղմի մեջ»⁹⁵, Հստ նրա հմտալից ուսումնասիրութիւնն, հիշյալ կերպասի կտորը պատկանում է ԺԲ—ԺԱ դարերի արվեստին և հավանաբար պետք է, որ կապված լինի արաբական Միջագետքի և կամ սիրիական կենտրոնների հետ: Գարեգին Կաթողիկոսի այս գործը ևս կարևոր նշանակութիւն կարող է ունենայ դեռևս հայ ձեռագրագիտութիւն մեջ ամենից ավելի քիչ ուշադրութիւն արժանացած դիպակների և զարդագաջ կտորների ուսումնասիրութիւն հարցով զբաղվողների համար:

Մի այլ հարց, որ մենք ցանկանում ենք բարձրացնել այս գլխի ներքո, հանդիսանում է այն մղումը, որ Գարեգին Կաթողիկոս Հովսեփյանցը հանգես բերեց մեր ժամանակակից արտագրութիւնների մեջ հայ մանրանկարչութիւն և հայ արվեստների լավագույն ավանդները օգտագործելու ուղղութիւնը: Նրա կյանքի ուսումնասիրութիւնը կարող է բերել այն նպատակագրութիւն, որ ներհուն գիտնականը, լինելով հանդերձ հայ մանրանկարչութիւն և ընդհանրապես հայ արվեստի մեծանուն ուսումնասիրողը, չէր բավականանում սոսկ նրանց հայտնաբերման և արժեքավորման մեծարժեք գործերով, այլ դրանք համարում էր անսպառ աղբյուր հանքերի իմաստով: Գեո շատ վաղ նա հայ մանրանկարչութիւն լավագույն ավանդները ներկայի համար օգտագործելու մեծ սեր ու եռանդ էր ցուցաբերել: Այսպես, օրինակ, Մատթեոս Բ Կաթողիկոսի առաջին կոնդակը մեծ վարպետութիւնը ինքն էր, որ ստեղծեց իր գեո վարպետ էր, համադրելով էջմիածնի մատենադարանի թանկարժեք մի քանի ձեռագրերի շքանդ մանրանկարներին: Այստեղ հետաքրքրութիւնից զուրկ չէ նշելը, որ այդ կոնդակի իր զարդանկարչութիւն համադրել էր զարդագրութիւններ և նկարներ ներսն և մարդոնացու 1173 թվականին ստացված նարեկից, Թորոս Բոսիլի դպրոցին պատկանող Արքայական Ճաշոցից և Թորոս Տարոնացու նկարազարդած նույն:

Նշեցու Աստվածաշնչից, ինչպես նաև այլ հնագիտական նյութերից⁹⁶,

Նույնպիսի վերաբերմունք է ցույց տվել նաև հոգևոր զգեստների վերաբերմամբ: Գարեգին Կաթողիկոսի,— այն ժամանակ արքեպիսկոպոս և հոգևոր առաջնորդ ամբիկահայ թեմերի,— պատարագի զգեստով հիացան շատերը: Այն ինքն էր պատրաստել տվել հատուկ խնամքով, ձեռագրերում նկարված զգեստներից համադրելով:

Գարեգին Կաթողիկոսի վերջին իդմն էր տեսնել Անթիլիասի Կաթողիկոսարանը, միայն իրեն հայ մշակութիւն նոր մի Գլխորդի համալսարան, այլև բոլոր հայկական եկեղեցիներից ավելի գեղեցիկ որմանկարներով զարդարված: Նրա մտասկեռումն էր Տաճարը զարդարել ձեռագրերի զարդանկարչական հրաշալի նմուշներով:

Այստեղից էլ նրա համար հայկական մանրանկարչութիւնը սոսկ ուսումնասիրութիւն նյութ չէր ձանաղդական իմաստով, այլև մեր առօրյա կիրառական արվեստների համար մի անսպառ աղբյուր:

Բացի մանրանկարչութիւն և զարդարված տի հնագույն ավանդներից, վեհ մտասկեռումն է եղել նոր վերածննդը Հայրենիքում ուսումնասիրել հայկական րովանդակ արվեստը իր բոլոր մասնաճյուղերով և ի սպաս դնել նրա լավագույն ավանդները ստեղծվող նոր արվեստի հիմքում:

«Որչափ նյութեր կան,— գրում էր անվանի գիտնականը,— կա՛կարասիք, անոթների, ասեղնագործութիւն, զորագործութիւն, կտավեղենների և մետաքսեղենների մշակութիւն համար, որ մինչև այժմ կատարյալ անուշադրութիւն են մատնված մեր կողմից: Ապրում ենք պետական նոր կյանքով, որ խրախուսում է ազգային մշակութիւնների պահպանութիւնն ու զարգացումը: պետք է որոնենք և գտնենք այն ուղիները, որ նոր արվեստի ծագման և ծաղկման հիմունքներն են կաղմում»⁹⁷:

Գարեգին Կաթողիկոսի հիշյալ կարևոր ցուցմունքներն այսօր էլ չեն կորցրել իրենց թարմութիւնը և ուսանելի են մեր կիրառական արվեստով զբաղվող մասնագետների համար:

⁹⁶ Գարեգին վաղապետ Հովսեփյանց, «Մ. Հայրապետի անդրանիկ կոնդակի զարդանկարչութիւնը...», «Արարատ», 1910, էջ 158—162:

⁹⁷ Գարեգին առնչվողական Հովսեփյանց, «Մի էլ հայ արվեստի և մշակութիւն պատմութիւն», էջ 56:

⁹⁸ «Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 252—263: